RUHIY EHTIYOJDAN BADIIY YANGILANISHGACHA: ULUG‘BEK HAMDAM TANQIDIY TAFAKKURIDA INSON VA DAVR DIALOGI

Abdullayeva Nazokatxon Rahimjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Maqolada Ulug‘bek Hamdamning tanqidiy tafakkuri ruhiy ehtiyoj, badiiy yangilanish va inson–davr munosabati asosida yoritiladi. “Yangilanish ehtiyoji” hamda “Badiiy tafakkur tadriji”dagi qarashlar orqali uning yangilikni tashqi shakldan ko‘ra tafakkurdagi siljish bilan bog‘lash tamoyili tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ulug‘bek Hamdam, adabiy tanqid, ruhiy ehtiyoj, badiiy tafakkur, yangilanish, ijodkor shaxs, estetik tajriba, davr, talqin, kitobxon.

Annotation: This article examines Ulugbek Hamdam’s critical thinking through spiritual need, artistic renewal and the relationship between the individual and the age. His works “The Need for Renewal” and “The Evolution of Artistic Thought” are used to show that genuine innovation begins with a change in artistic thinking rather than external form.

Keywords: Ulugbek Hamdam, literary criticism, spiritual need, artistic thought, renewal, creative personality, aesthetic experience, age, interpretation, reader.

Аннотация: В статье критическое мышление Улугбека Хамдама рассматривается через духовную потребность, художественное обновление и отношения личности с эпохой. На материале книг «Потребность в обновлении» и «Эволюция художественного мышления» показано, что подлинное обновление критик связывает прежде всего с изменением художественного мышления.

Ключевые слова: Улугбек Хамдам, литературная критика, духовная потребность, художественное мышление, обновление, творческая личность, эстетический опыт, эпоха, интерпретация, читатель.

Ulug‘bek Hamdam zamonaviy o‘zbek adabiy tanqidida ijodkor va tadqiqotchi tajribasini birlashtira olgan munaqqidlardan biridir. Uning tanqidiy matnlarida asar faqat ilmiy tasniflanadigan obyekt emas, balki insonning ichki dunyosida kechadigan ma’naviy hodisa sifatida ko‘riladi. Shu bois Hamdam uchun adabiyotga munosabat masalasi, avvalo, insonning ruhiy ehtiyoji masalasidir. “Yangilanish ehtiyoji” kitobining dastlabki maqolalaridayoq zamonaviy taraqqiyot inson hayotini tezlashtirishi, biroq uning ma’naviy chanqoqligini yo‘qota olmasligi ta’kidlanadi [1. 3–6]. Bu fikr Hamdam tanqidining antropologik markazini belgilaydi: adabiyotning qimmati insonni o‘z ichki olami bilan yuzlashtira olishida namoyon bo‘ladi.

Munaqqidning yangilanish haqidagi qarashlari tashqi shaklga mahliyo bo‘lishdan keskin farq qiladi. Uningcha, yangi shaklning o‘zi hali yangi adabiyot degani emas. Chin yangilanish badiiy tafakkurdagi siljishdan, ijodkorning dunyoni ko‘rish usuli o‘zgarganidan boshlanadi. “Badiiy tafakkur tadriji”da XX asr o‘zbek adabiyotini tahlil qilar ekan, u yangi davrni anglash uchun o‘tmishga qayrilish, bosib o‘tilgan yo‘lning yutuq va xatolarini idrok etish zarurligini qayd qiladi [2. 3–4]. Demak, Hamdam nazarida yangilik tarixiy xotirani inkor etish emas, balki avvalgi tajribani yangi ruhiy va estetik ehtiyojlar bilan qayta o‘qish jarayonidir.

Ulug‘bek Hamdam tanqidida “inson va davr” munosabati alohida ahamiyat kasb etadi. U adabiy jarayonni sanalar yoki uslubiy oqimlar almashinuvi sifatida emas, inson tafakkuridagi o‘zgarishlar tarixi sifatida kuzatadi. Ijtimoiy muhitning keskin o‘zgarishi, qadriyatlar almashuvi va shaxsning ichki muvozanat izlash ehtiyoji badiiy asarda yangi ifoda vositalariga sabab bo‘lishini ko‘rsatadi. Shu jihatdan uning tahlillarida modern shakllar, erkin she’r, metaforik ifoda yoki psixologik tasvirning kuchayishi mustaqil hodisa emas; ular inson ruhiyatidagi murakkablashuvning badiiy natijasi sifatida tushuntiriladi.

Hamdamning poetik matnga munosabati ham uning tanqidiy uslubini aniq ko‘rsatadi. U she’rning mazmunini tayyor hukmga aylantirishdan ko‘ra, obrazlar o‘rtasidagi ichki ziddiyatni, tuyg‘u harakatini va ramziy qatlamlarni kuzatishga intiladi. Oybekning “Na’matak” she’riga bag‘ishlangan talqinda “vahshiy tosh” bilan nafis gul qarama-qarshiligi oddiy tasvir emas, shoir ruhiyati va borliq o‘rtasidagi murakkab munosabatni ifodalovchi poetik tugun sifatida o‘qiladi [2. 76]. Bunday yondashuv tanqidchining maqsadi she’rning “to‘g‘ri javobi”ni aytish emas, balki matn ichidagi ma’no harakatini ko‘rsatish ekanini anglatadi.

Munaqqidning fikricha, adabiyotni texnologik taraqqiyot yoki tezkor axborot vositalari siqib chiqarishi mumkin degan qarash biryoqlamadir. “Yangilanish ehtiyoji”da u televideniye, kompyuter va boshqa vositalar inson hayotida faol o‘rin egallasa-da, ma’naviy ehtiyojning chuqur qatlamlarini to‘liq qondira olmasligini ta’kidlaydi [1. 6]. Bugungi raqamli muhitda bu mulohaza yanada dolzarb tus oladi. Axborot oqimi kuchaygan sari inson uchun saralash, mushohada qilish va kechinmani ma’noga aylantirish ehtiyoji ortadi. Hamdam talqinida adabiyot ana shu jarayonning ichki makoni bo‘lib qoladi.

Hamdam tanqidining yana bir o‘ziga xos jihati — kitobxonni passiv qabul qiluvchi emas, ma’no yaratish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida ko‘rishidir. Ramz, obraz va ruhiy holatlarni ochiq talqin qilish o‘quvchini matn bilan dialogga chorlaydi. Tanqidchi o‘z fikrini mutlaq hukm sifatida emas, kuzatish va mushohada sifatida taklif qiladi. Shu nuqtada uning uslubi pedagogik jihatdan ham qimmatli: talaba tayyor xulosani yodlash o‘rniga, dalilni matndan topishga, turli ehtimoliy talqinlarni solishtirishga va o‘z fikrini asoslashga o‘rganadi.

Bugungi filologik ta’limda Ulug‘bek Hamdamning tanqidiy merosi ayniqsa samarali metodik imkoniyat beradi. Uning yangilanish haqidagi qarashlari talabani “yangi” atamasini avtomatik ravishda ijobiy baholashdan saqlaydi; har qanday shakliy tajriba estetik zarurat va badiiy natija bilan o‘lchanishi kerakligini eslatadi. Ruhiy ehtiyoj haqidagi mulohazalari esa adabiyot darsini fakt va terminlar yig‘indisidan chiqarib, insonning o‘zini anglash tajribasiga yaqinlashtiradi. Bu yondashuv, ayniqsa, zamonaviy matnlarni o‘qishda tanqidiy va estetik fikrlashni birlashtirishga yordam beradi.

Ulug‘bek Hamdamning yangilanish haqidagi fikrlarini chuqurroq kuzatganda, unda “yangi” va “zamonaviy” tushunchalari o‘rtasida muhim farq borligini ko‘rish mumkin. Har bir yangi shakl avtomatik ravishda estetik yangilikka aylanmaydi; uning badiiy zarurati, mazmun bilan ichki uyg‘unligi va kitobxonga ta’siri tekshirilishi kerak. Shu sababli Hamdam shakliy tajribani maqtash yoki rad etishdan avval uning ruhiy manbasiga e’tibor qaratadi. Ijodkorning borliqni ko‘rish usuli o‘zgarganida shakl ham tabiiy ravishda yangilanadi. Bu fikr bugungi adabiy jarayon uchun ayniqsa muhim: tashqi eksperiment, murakkab kompozitsiya yoki noodatiy ifoda o‘z-o‘zicha badiiy yutuq emas. Hamdam talqinida yangilanish estetik mas’uliyat bilan birga kechishi lozim; aks holda u vaqtinchalik uslubiy taassurot darajasida qoladi.

Hamdamning tanqidiy tafakkurida ijodkor shaxsi ham alohida estetik kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. U asarni muallif tarjimai holiga to‘liq bog‘lab qo‘ymaydi, lekin ijodkorning ruhiy tajribasi, dunyoqarashi va ma’naviy izlanishlarini badiiy matn bilan aloqada ko‘radi. Shu bois uning tahlillarida she’r yoki nasriy parcha ortida turgan ruhiy ehtiyojni sezishga intilish kuchli. Bu usul tanqidga subyektivlik olib kirishi mumkin bo‘lsa-da, Hamdamda u matn kuzatuvi bilan muvozanatlanadi: ruhiy talqin obraz, ritm, ramz, ziddiyat va kompozitsiyadagi aniq belgilar orqali asoslanadi. Bahodir Karimning Ulug‘bek Hamdam ijodiga bag‘ishlangan mulohazalarida ham uning nasri va she’riyatida ruhiy kechinmalar oqimi hamda shoirona ohang kuchli ekani qayd etiladi [5. 4–7].

Ulug‘bek Hamdamning tanqidchiligida milliy adabiyot va jahon badiiy tafakkuri munosabati ham yashirin, ammo muhim qatlam sifatida namoyon bo‘ladi. U zamonaviy she’riyatdagi yangilanishni faqat tashqi ta’sirlar bilan izohlashdan qochadi; milliy poetik xotira, o‘zbek she’riyatining ichki tajribasi va yangi davr ruhiyati o‘rtasidagi aloqaga e’tibor qaratadi. Shuning uchun modern yoki erkin ifoda usullarini milliy an’anaga zid hodisa sifatida emas, badiiy tafakkurning tabiiy rivojlanish imkoniyatlaridan biri sifatida ko‘rishga moyil. Bunda asosiy mezon — shaklning kelib chiqishi emas, uning badiiy asoslanganligi. Bu nuqtai nazar zamonaviy adabiyotga baho berishda keskin “an’ana–yangilik” qarama-qarshiligidan qochishga yordam beradi.

Hamdamning kitobxon haqidagi qarashlarini ta’lim nuqtai nazaridan rivojlantirganda, adabiy talqin bir tomonlama ma’lumot uzatish emas, dialogik jarayon ekanini ko‘rish mumkin. Matn o‘z ma’nosini o‘quvchi tajribasi, savoli va estetik sezgirligi bilan uchrashganda kengaytiradi. Shu bois Hamdam tanqidida ochiq ramz, ko‘p qatlamli obraz va ruhiy ziddiyatlarga alohida e’tibor beriladi. Bunday yondashuv adabiyot darsida ham samarali: talabalarga “asar nimani anglatadi?” degan yagona savol o‘rniga “qaysi badiiy belgi sizni shu xulosaga olib keldi?”, “boshqa talqin mumkinmi?” kabi savollar berish mumkin. Natijada talqin dalilga tayanadigan erkin fikrlash jarayoniga aylanadi.

Ulug‘bek Hamdamning ilmiy-estetik merosi bugungi tezkor media muhitida adabiyotning vazifasini qayta tushunishga ham yordam beradi. Qisqa videolar, tez almashuvchi axborot va fragmentar o‘qish odati inson e’tiborini bo‘lib yuborayotgan sharoitda badiiy matn sekin o‘qish, ichki dialog va hissiy tajribani chuqurlashtirish imkonini beradi. Hamdamning ruhiy ehtiyoj haqidagi fikrlari shu nuqtada zamonaviy ahamiyat kasb etadi: adabiyotning raqobatchisi texnologiya emas, balki yuzaki qabul qilish odatidir. Badiiy asar insonni o‘z hislari va qadriyatlari bilan yuzlashtirgani uchun ham o‘z o‘rnini saqlaydi. Shu jihatdan Hamdam tanqidiy tafakkuri filolog uchun faqat nazariy qarashlar majmui emas, zamonaviy mutolaa madaniyatini himoya qiluvchi estetik konsepsiya sifatida ham qimmatlidir.

Xulosa qilib aytganda, Ulug‘bek Hamdam tanqidiy tafakkurining tayanch nuqtalari — ruhiy ehtiyoj, badiiy yangilanish, ijodkor shaxsi va davr o‘rtasidagi dialogdir. U yangilikni shakliy o‘zgarishdan ko‘ra tafakkurdagi siljish bilan bog‘laydi, adabiyotni esa insonning ichki dunyosini tartibga soluvchi va ma’naviy tajribani chuqurlashtiruvchi san’at sifatida talqin qiladi. Uning ilmiy-estetik qarashlari zamonaviy o‘zbek tanqidida matnga sezgirlik, tarixiy xotira va ruhiy tahlilning uyg‘unlashishiga xizmat qiladi. Shu bois Hamdam merosi bugungi talaba uchun nafaqat adabiyot tarixini o‘rganish, balki mustaqil estetik fikr va talqin madaniyatini shakllantirish manbai hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hamdam U. Yangilanish ehtiyoji: ilmiy maqolalar, esse va suhbatlar. – Toshkent: Fan, 2007. – 196 b.

2. Hamdam U. Badiiy tafakkur tadriji: monografiya va maqolalar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.

3. Hamdam U. Yangi o‘zbek she’riyati. – Toshkent: Adib, 2012. – 304 b.

4. Tog‘ayeva S., Bazarov S. Ulug‘bek Hamdamning “Badiiy tafakkur tadriji” asariga tanqidiy qarash // Modern Science and Research. – 2025. – Vol. 2, Issue 2. – B. 617–619.

5. Karim B. Ulug‘bekning dil izhori // Hamdam U. Uzoqdagi Dilnura: qissa, hikoyalar va she’rlar. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – B. 4–7.